

בדין גואל הדם (יב.)

הצגת הסוגיא

הגמרא¹ אומרת: "תני חדא: אב שהרג (את הבן), בנו (השני) נעשה לו גואל הדם. ותנא אידך: אין בנו נעשה לו גואל הדם. לימא הא רבי יוסי הגלילי הא רבי עקיבא". דהיינו לרבי יוסי הגלילי שאומר² שגאולת הדם מצוה היא, בן ייעשה גואל הדם. ולרבי עקיבא, הבן לא ייעשה גואל הדם, כי זו רק רשות. וממשיכה הגמרא: "ותסברא בין למאן דאמר מצוה ובין למאן דאמר רשות, מי שרי? והאמר רבה בר רב הונא וכן תנא דבי רבי ישמעאל: לכל אין הבן נעשה שליח לאביו להכותו ולקללתו, חוץ ממסית, שהרי אמרה תורה³: 'לא תחמול ולא תכסה עליו'". ומתרצת הגמרא: "לא קשיא, הא בבנו והא בבן בנו".

בגמרא זו יש לבאר כמה שאלות: א. מדוע אין הבן נעשה גואל הדם לאביו? ב. מדוע יש קשר בין דיני שליחות בית-דין וגואל הדם? ג. כיצד נפסקה הלכה למעשה? האם לעולם אין הבן נעשה גואל הדם לאביו, או פעמים ונעשה גואל הדם? ננסה בעז"ה לענות על השאלות, אחת לאחת.

הסבר

הגמרא מביאה שתי ברייתות. בראשונה כתוב שהבן יכול להעשות גואל הדם לאביו. והנה מופיעה הברייתא השניה, שלכאורה סותרת את הברייתא הראשונה, ובה - שאין הבן נעשה גואל הדם לאביו. ומנסה הגמרא לבאר: "הא רבי יוסי הגלילי הא רבי עקיבא". ופירוש הדבר, שלרבי יוסי הגלילי הסבור שיש מצוה בגאולת הדם, אם כן, יבוא החיוב ויחייב את הבן להעשות גואל הדם. ולפי רבי עקיבא, נראה לומר שיש דין כללי של כבוד האב, וכשאינ מצוה, מעדיפים שהבן לא ייעשה גואל הדם. ובאה הגמרא ואומרת שגם לרבי יוסי אין יכול הבן להעשות גואל הדם, מפני שלא מצאנו שהבן נהיה שליח בית-דין לייסר את אביו, אלא במסית בלבד. אולם הדבר אינו ברור, שהרי אין חיוב על האדם להיות שליח בית-דין,

1. דף יב.

2. שם.

3. דברים יג ; ט.

ולכן, אין הוא חייב להעשות שליח, מה שאין כן כאן. ובכלל מאן דכר שמיה דשליחות? ויותר מזה, נראה לומר כי הגמרא הבינה בתחילה שלרבי יוסי יש כאן מצות-עשה, ולכן יבוא העשה וידחה את הלאו "ומכה אביו ואמו מות יומת"⁴. ולמסקנה, הגמרא חזרת בה. וצריך להבין מה שינה את הבנתה? לכאורה, נראה שהטעם של הגמרא מפני שחלות על הבן חובות כיבוד הורים ומורא, שאלו מצוות-עשה, ומאחר שכך הוא, הרי שאין עשה דוחה לא-תעשה ועשה.

אך מדוע קשה לומר שיש מצוות כבוד ומורא אצל גואל הדם? ישנן מספר סיבות מדוע קשה לומר כפי שהצענו, שיש מצות-עשה של כבוד או מורא במקרה כזה, שלא נדחה מפני מצות גאולת הדם:

א. הגמרא לא השתמשה במילים אלו, ובמקום לומר לא דחי עשה ולא-תעשה, היא אומרת 'הא בבנו הא בבן בנו'. ב. מצינו שביחס לרשעים אין דין כבוד אב, שהרי חזקיהו⁵ גרר את עצמות אביו ושיבחהו חכמים, ואף ששם הוא כבר היה מת, מכל מקום, למרות שהבן מצווה בכבוד אביו גם לאחר מותו, שיבחו חכמים אותו. ואצלנו לפחות אם האב לא עשה תשובה על ההריגה בשוגג, הרי אולי⁶ יש לו גדר רשע. ג. מצות כיבוד, ואפילו מורא, הן מצוות בדברים מוגדרים, ובפעולות חיוביות⁷, כלומר להאכיל, להשקות וכו'. אף לא לישוב במקומו ולא לסתור את דבריו. אבל אין איסור לקיים באביו מצוה ולהורגו. שהרי בפועל לא עובר על הדברים האלו⁸. ד. סוף כל סוף מאחר שיש מצוה, הרי שזהו כבוד האב שתקיים בו מצוה¹⁰, ושכנו יעשה מצוה. ה. ההלכה אומרת¹¹ שגם אם האב אומר לבן

4. שמות כא ; טו.

5. פסחים נו. (ויעיין גם בשו"ת בנימין-זאב סימן רג בענין זה - הערת העורך).

6. סברת המנחת-חינוך מצווה מח (וכן משמע בשו"ת שאילת-יעב"ץ חלק ב סימן קכט, עיין שם. הערת העורך).

7. קדושין לא: וכן נפסק בשולחן-ערוך יורה דעה סימן רמ.

8. קדושין לא:

9. באופן פשוט, נראה שניתן לבאר את החיובים המוזכרים בגמרא בדבר כיבוד ומורא הורים, לא כמגדירים את המצוה, אלא כדוגמאות לדברים כסיסיים המתחייבים מחובת הכיבוד והמורא, ובכל אופן, נראה ברור שלומר שאין סתירה בין כיבוד ומורא אב, להריגתו, הוא דבר רחוק - הערת העורך. תגובת הכותב להערה: ברור שהריגת אב היא לא כבוד, הדגש הוא על קיום המצוה, והיא להורגו, שבזה אין איסור.

10. ולכאורה זו כונת רש"י בפסחים שם, שמבאר שגיר עצמות אביו, משום כפרה, כלומר שאין בגירור העצמות פגיעה בכבוד אב, אלא אדרבה, זהו כבודו, שעל-ידי זה מתכפרים חטאיו. אמנם, הוסיף שם רש"י שעשה כן גם משום קידוש ד', שיראו החוטאים את סופו של מחטיא הרבים - הערת העורך.

11. שולחן-ערוך יורה-דעה סימן רמ סעיף טו.

לעבור עבירה, הרי שלבן אסור לשמוע לאביו, ונראה שאותו הדין קיים גם אם האב אומר לבן אל תקיים מצוה כגון: אל תאכל מצה, אל תניח תפילין, אל תדליק נר חנוכה וכו'. ואצלנו גם-כן, אינו מחוייב לבטל מצות-עשה מפני דברי אביו שאומר לו אל תהרגני.

שיטת רש"י

צריך להבין את תשובת הגמרא ולמה היא מתכוונת באומרה 'הא בבנו הא בבן בנו'. ובנוגע להבנה זו קיימות שתי שיטות. האחת שיטת רוב המפרשים, אשר מבינים מתשובת הגמרא שלעולם אין הבן נעשה גואל הדם לאביו, והטעם לכאורה מפני שהבן חייב בכבוד אביו. אולם כבר הערנו שקשה לומר שיש כאן דין של כיבוד אב. ולכן צריך לבאר שמצות גואל הדם לפי מסקנת הגמרא איננה מצוה המוטלת על הקרוב, ואינה מצוה בגופו של הבן! וגם אליבא דרבי יוסי. שאם אכן היה מדובר במצוה בגופו, לא היה מנוס אלא לקיים את הדין של גאולת הדם. מפני שבמקרה כזה לא היינו נכנסים לדיני כבוד ומורא, ובודאי שגם הלא-תעשה של מכה אביו ואמו היה נדחה מפני מצות-עשה של גאולת הדם. אלא כמו שלומדת הגמרא מהברייתא, מדובר במצות גאולת הדם רק מדין שליחות. וזו כנראה שליחות שלא צריכה מינוי והיא באה מאליה.

ואם כן, הבנת הגמרא שונה ממה שהסברנו. אין הגמרא חוזרת בה וממציאה דין של כבוד כמצות-עשה שאינה נדחית, שהרי את זאת ידענו בהווא-אמינא, אלא שבהווא-אמינא חשבנו שלרבי יוסי יש מצוה בגופו, ולכן עשה של כבוד ומורא נדחה, מה שאין כן לפי המסקנה, שבה הגמרא חוזרת ומבינה שמדובר בגדר של שליחות, שבה קיים דין של כבוד שלא ידחה מפני השליחות. ודין זה לומדת הגמרא מתנא דבי רבי ישמעאל. ולכן היא מביאה את הברייתא הזו למרות שלכאורה אין לה קשר לנידון. אלא שמתוכה רוצה הגמרא שנלמד שבגואל הדם יש גדר של שליחות. וכמו ששליחות בית-דין לא יכולה להעשות על-ידי הבן, כך גם גואל הדם. וממילא נבין שגאולת הדם היא מצוה על הבית-דין, שממנה שליח, ושליח זה צריך שיהא קרוב, שאינו בנו של הרוצח (ולכן אם אין קרוב, הבית-דין ימנה מישהו אחר¹²) וכל כחו וכל חיובו של גואל הדם הוא מדין שליח בית-דין.

12. סנהדרין מה: "הא דאמרן גואל הדם מאי היא, דתניא גואל הדם ימית את הרוצח - מצוה בגואל הדם, ומנין שאם אין לו גואל, שבית-דין מעמידין לו גואל? שנאמר: 'בפגעו בו', מכל מקום". וכן הביא הכסף-משנה בפרק א מהלכות רוצח ושמירת הנפש הלכה ב, ועוד.

ובכך תתורצנה השאלות ששאלנו. על השאלה הראשונה - מדוע אין הבן נעשה גואל הדם - נענה שהבן נעשה גואל הדם רק מכח הבית-דין. ובית-דין לא מטילים שליחות על הבן בכהאי-גוונא, מפני שיש על הבן חיוב כללי של כבוד האב. על השאלה השנייה - מדוע מקשרים בין דיני שליחות לגאולת הדם - התשובה ברורה לפי הסברנו, מצות גאולת הדם היא מדין שליחות. ועל השאלה השלישית - האם בן יכול להעשות גואל הדם באוקימתא מסוימת - יוצא שלעולם אין הבן נעשה גואל הדם, מפני שהבית-דין לא ימנהו כשליח, אלא אם כן מדובר ברשע, ועוד נרחיב בכך בע"ה.

באביו רשע

וראיה נוספת להסברנו שמדובר בדין שליחות, מוצאים אנו בדין אב רשע. הגמרא לומדת¹³ שהחיוב על מכה אביו ואמו הוא דוקא כאשר הוריו אינם רשעים ("עושה מעשה עמך"), והתנאי לאי רשעות הוא שלא עשה אף עבירה במזיד. אמנם, יש פטור, אך נשאלת השאלה מה יהיה הדין בנידון דידן, בדין שליחות בית-דין. הרי"ף¹⁴, הרמב"ם¹⁵ ובעל החינוך¹⁶, סוברים שאסור. אולם בתוספות ביבמות¹⁷ איתא שמותר (ובתנאי כמובן שלא עשה תשובה), ולכאורה, כך רצה להעמיד בעל המנחת-חינוך¹⁸. לגבי גואל הדם קיימת אותה מחלוקת. לרמב"ם וסיעתו - אסור לבן להיות גואל הדם לאביו רשע, ולפי התוספות אפשר. אם נאמר שמדובר בגואל הדם במצוה על הבן, הרי שבדין גואל הדם היה צריך להיות גם לפי הרמב"ם מותר, שכל מה שאמרנו בשליחות - זה דוקא מפני שיש מישהו אחר, אבל היכן שאין מישהו אחר, לא נאמר שאסור לבן לגאול דם מאביו, כי הרי עשה דוחה לא תעשה. אלא מכיון שאנו אומרים שמדובר בדין שליחות, יש מקום לפטור את הבן מלהיות גואל דם באופן זה. אם כן, ברור שיש השוואה בין הדינים.

עד כאן ראינו אם כן שעל-פי שיטת ראשונים זו, גואל הדם בא מכח שליחות בין-דין, ובכזה מצב, מאחר שאפשר על-ידי אחר, מתחשבים בכבוד האב. לגבי אב רשע תהיה מחלוקת מה הדין לגבי בן בשליחות בית-דין.

13. יבמות כב: סנהדרין פה.

14. הרי"ף על הסוגיא בסנהדרין.

15. פרק ה מהלכות ממרים הלכה יג.

16. מצוה מח.

17. יבמות כב: ד"ה בעשה תשובה.

18. במצוה מח.

שיטת רבנו חננאל

אולם לרבנו חננאל¹⁹ שיטה שונה, מיוחדת, וחדשנית משאר השיטות בביאור הסוגיא. הוא טוען שמה שכתוב 'הא בבנו הא בבן בנו', לא מדובר על גואל הדם, אלא על ההרוג בידי האב. כלומר, הבן נעשה גואל הדם לאביו, אם הרג את בנו שלו (נכד האב), אבל אם האב הרג את בנו, אין אחיו של הנהרג נעשים גואלי הדם להרוג את האב. צריך לבאר מה החילוק בסברא לדעת רבנו חננאל בין נכד שנהרג לבן שנהרג.

ונראה לומר שאדם שבנו נהרג מצטער צער גדול. ולכן אם אביו, הסבא, הרג את בן בנו, אפילו שהוא אביו, יהיה פה דין גואל הדם, ועליו נאמר²⁰ "כי יחם לבבו". אבל אב שהרג את בנו, הרי יש צער גדול יותר לאב מלאחים. ולכן מאחר שאנחנו אומרים שגאולת הדם זו כפרה, וכאן לא שייך להגיד שהאב מצטער פחות מאחיו של ההרוג, הרי שבכזה מקום אומרים שהצער של האב על מות בנו רב מצער אחיו. וכאילו מכפר לו. ולכן התורה במקרה כזה, מגבילה את יכולתם וכותם של האחים להיות גואלי הדם, כדי שלא נגיד גדול צער האחים מצער האב. ולפי הסבר זה אם האב הרג אחד מן הקרובים האחרים, כגון אמו, הרי שהבן יעשה גואל הדם, כי החידוש הוא דוקא בברייתא שאומרת שיש הגבלה על האחים להיות גואלי הדם, אבל בדרך-כלל הדין הוא כמו בהורג את נכדו, שאז אבי הנכד, בן האב, נעשה הוא גואל הדם (אם כי אפשר לומר גם-כן שצער הבעל על מות אשתו גדול הוא - "אין אשה מתה אלא לבעלה"²¹, אבל בכל אופן אם תווצר מציאות שבה יהיה לבן צער יותר מהאב, הוא יעשה גואל הדם).

ואם כן, לפי רבנו חננאל, מצות גואל הדם היא מצוה בגופו. ולפי רבנו חננאל נסביר שכלל לא מדובר בדין שליחות. אך לפי זה קשה מה הצורך בקושיא, והרי לכל אין הבן נעשה שליח בית-דין. אבל אומר רבנו חננאל, שרצתה הגמרא להשמיענו חידוש, שאותו אנו שומעים בתירוץ - שלא רק לרבי יוסי נעשה הבן גואל הדם בגלל שזו מצוה, אלא אפילו רבי עקיבא מודה שייעשה גואל הדם. אימתי? בזמן שהרג את נכדו. ואם כן, לא רק לדעת רבי יוסי יעשה הבן גואל הדם לאביו, אלא לכולי עלמא, וגם לרבי עקיבא, במקרה שסב הרג את נכדו, למרות שגאולת דם רשות היא ולא

19. על הסוגיא במכות דף יב.

20. דברים ט' ; ו.

21. סנהדרין כב.

מצוה. ולפי זה גואל הדם היא מצוה בגופו של הקרוב (או לכל הפחות מצוה המוטלת עליו).

עשה דוחה לא תעשה

אמנם שמענו כי במקרה כזה שמותר לבן להיות גואל הדם לאביו, אין דין כבוד ומורא. ונראה שסיבת הדבר נעוצה בסיבות שמנינו לעיל, לבאר שלא שייך לומר כבוד, כשיש מצוה על הבן ההפוכה לחלוטין ממהותה של מצות כיבוד אב. אלא שבכל אופן, עדיין קיים הלאו של "ומכה אביו ואמו מות יומת"²².

ברור שאם האב רשע או שרצח במזיד, ואפילו לא עשה תשובה על ההריגה בשוגג (כסברת המנחת-חינוך), הרי שיש לו דין רשע, ויסתברו דברי רבנו חננאל כי כל האיסור להכות את אביו - זה דוקא ב"עושה מעשה עמך", ואילו כאן יש היתר. אך מה יהיה הדין באב ששב בתשובה, ועתה הוא צדיק? אמנם, כלל נקוט בידינו שעשה דוחה לא-תעשה, אלא שיש כלל נוסף, שאומר²³ שצריך העשה להיות בעידינה, דהיינו בזמן שיעשה העשה יעבור על הלאו, אך אם העשה קדם ללאו ונסתיים, או הלאו קדם לעשה, אין כאן עשה דוחה לא-תעשה. וגם בנידון דידן, בשעה שהבן יוציא דם מאביו הוא יעבור בלאו, אבל העשה יתחיל רק אחר-כך כאשר האב ימות, ותתקיים מצות גאולת הדם. ואם כן, בזמן שהוא עובר על הלאו, הוא עדיין לא מקיים את העשה.

דוגמא לכך מצאנו לגבי השוחט בשבת במזיד. שכותב הרמב"ם²⁴ שהשוחט נעשה מומר בתחילת השחיטה מפני שעובר על איסור שבת, והשחיטה שתגיע אחר-כך לא תהיה כשירה כי נעשית על-ידי מומר. ורואים שתחילת פעולת השחיטה, לא נקראת השחיטה, שהרי אם כך היה, השחיטה היתה כשירה, כי עוד לא עבר השוחט איסור שבת. כן הוא לכאורה בגואל הדם, שהרי בזמן שהתחיל להוציא את הדם הוא עוד לא קיים את המצוה, וכבר עבר בלאו, שלא דוחה את העשה.

לשאלה זו נדרש בעל הטורי-אבן על הגמרא בחגיגה²⁵. הגמרא בחגיגה מדברת על מי שחציו עבד וחציו בן חורין, ומביאה את מחלוקת בית הלל ובית שמאי. "...עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד, דברי בית הלל.

22. שמות כא ; יו.

23. תוספות בבא-בתרא יג, התוספות בפסחים נז: ובחגיגה ב.

24. בפירוש המשניות בתחילת מסכת חולין.

25. חגיגה ב.-:

אמרו להם בית שמאי - תקנתם את רבו, ואת עצמו לא תקנתם, לישא שפחה אינו יכול, בת חורין אינו יכול, ליבטיל? והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה... אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין. וכותב לו שטר על חצי דמיו. וחזרו בית הלל להורות כדברי בית שמאי". גמרא זו מובאת גם במסכת בבא-בתרא²⁶, בסוגית "גוד או אגוד", ושם שואלים בתוספות²⁷, מדוע בעצם כופין את רבו. יבוא העשה של פריה ורביה וידחה את הלא-תעשה של "לא יהיה קדש". ועונה רבנו יצחק, שמאחר שבעידנא דמיעקר הלאו, לא מתקיים העשה של פרו ורבו, מפני שבשעת העראה נעקר הלאו, ואילו העשה של פרו ורבו לא מתקיים עד גמר ביאה.

והטורי-אבן מקשה שם על ר"י דידיה אדידיה (יעויין שם באריכות), ובתוך דבריו הוא מבאר שיש מקומות שבהם העשה דוחה את הלא-תעשה גם כשזה לא בעידניה, כמו סדין בציצית, שאיסור כלאיים נעשה לפני חיוב מצות ציצית שמתחיל רק ברגע שאדם מעוטף בסדין, ויש מקומות בהם אין דוחה העשה את הלאו, שזה לא בעידניה, כגון: קציצת בהרת של כהן לצורך העבודה. והסיבה לחילוק - אומר הטורי-אבן: שבמקום שאי-אפשר למצות-העשה להתקיים אלא על-ידי הלאו שקדם לה, כמו בציצית, שלא ניתן לקיים את העשה בלי לעבור על הלאו של הכלאיים לפני כן, אז הלאו מקבל גדר של הכשר מצוה ונחשב בעידניה. ואילו בקציצת בהרת של כהן אין זה הכשר מצוה כי העבודה יכולה להעשות על-ידי כהן אחר, ואותו הדבר לגבי כתישה ביום-טוב לצורך כיסוי הדם, שמאחר שניתן לכסות במשהו אחר, אין הלאו נחשב כהכשר המצוה, ולכן הוא אינו נדחה. ומוסיף הטורי-אבן: שאפילו אם יוצר מצב שבו אי-אפשר לקיים את המצוה בלי לעבור על הלאו, כגון שלא ימצא משהו אחר לכסות בו את הדם, או לא ימצא כהן אחר לעבוד, אפילו אז לא ייחשב הלאו כחלק מהמצוה. והראיה לכך היא מהגמרא במכות²⁸, שהגמרא אומרת שאם מצא חרוש אינו חורש. ואפילו לא מצא חרוש הרי שגם אז אין מצות חרישה.

ולפי יסוד זה, גם בנידון דידן, מאחר שניתן לקיים את מצות-העשה של גאולת הדם בצורה אחרת, ובאופן שלא יצטרך הבן לעבור על הלאו, כגון: בחניקה, הרי שאז אסור להרוג על-ידי מכה שיש בה חבורה. ואפילו אם

26. בבא-בתרא יג.

27. בד"ה כופין את רבו, דף יג.

28. מכות ח.

בדין גואל הדם (יב.)

יווצר מצב שבו אין דרך אחרת להרוג את האב, הרי שגם אז יהיה אסור להורגו על-ידי מכה שמוציאה דם, מפני שניתן בדרך כלל להרוג בלי לעבור את הלאו, וזה יהיה דומה למצא חרוש, שאפילו אם לא מצא חרוש, כבר לא יהיה זה חריש מצודה. מכאן נלמד שאסור יהיה לבן גואל הדם להרוג את אביו על-ידי הוצאת דם ועשיית חבורה לפני ההריגה.

לסיכום

שתי שיטות בסיסיות להבנת דין גואל הדם: שיטת רש"י - גאולת הדם מדין שליחות. שיטת רבנו חננאל - גאולת הדם מצוה המוטלת עליו (מצוה בגופו). לשיטת רש"י: לעולם אין הבן נעשה גואל הדם לאביו ועל בית-הדין למנות מישהו אחר. לשיטת רבנו חננאל²⁹: הבן נעשה גואל הדם לאביו, אך יצטרך להורגו בדרך שלא יעבור על הלאו של: "ומכה אביו ואמו מות יומת".

---

29. יש לציין שישנם המבינים אחרת בדעת רבנו חננאל, וסוברים שלדעתו אב שהרג, דינו כמסית שעליו נאמר לא תחמול עליו.